

Jele

Szlachetny

Jele jest zwierzyń płow , nale y do najwi kszej zwierzyny w kraju, b d cej przedmiotem zainteresowania łowieckiego. Wyst puje w zasadzie we wszystkich du ych kompleksach le nych, zarówno nizinnych jak i górskich. U nas bytuj dwa gatunki jeleni: europejski i sika (azjatycki). W ród jeleni europejskich rozró nia si dwa podgatunki: jele europejski nizinny i jele europejski karpacki. Drugi z nich bywa okre lany jako ekotyp, a nie podgatunek, gdy nie ma on wyra nych cech ró nicuj cych.

Jele europejski zachodni (*cervus elephus elephus*) ma tułów długi, walcowaty, głow niebydług o równej linii ko ci czołowej i nosowej. Nogi (badyle) długie zako czone racicami, nad którymi z tyłu s raciczki (szpice). Ogon (kwiat) krótki (ok. 15 cm). Osobniki m skie (byki) maj poro e (wieniec). W lecie suknia jelenia jest ceglastrozowa, sier krótka. Łeb z przodu szarobr zowy, na bokach ja niejszy. Pod oczami wyra ne tzw. dołki łzowe. Ły ki (uszy) do długie, stoj ce, obro ni te od wewn trz ja niejszym, dłu szym, wełnistym włosiem. Podbrzusze popielato-br zowe, ku tyłowi coraz ja niejsze, ogon od spodu goły, a z wierzchu pokryty ciemn sier ci . Wokół ogona biało- ółtawa plama (talerz) otoczona ciemnym paskiem. Suknia zimowa jest ciemnobr zowa lub siwobr zowa o dłu szym g stym włosie. Lustro w tym czasie robi si ółtawe, a badyle popielate. Osobniki m skie, tj. byki, od czwartego roku ycia dostaj grzyw na całej szyi z tym, e od spodu jest ona dłu sza.

Jele europejski karpacki (*cervus elephus montanus*) jest silniejszej budowy ni nizinny, ma nieco dłu sz głow i cz sto garbat cz nosow . Suknia jelenia karpackiego w lecie jest popielatoceglasta, w zimie popielatoczararna. Wieniec jelenia górskiego jest znacznie mocniejszy od nizinnego. Porównanie to nie odnosi si do równie mocnych byków mazurskich, yj cych na nizinie.

Jele sika (*cervus nippon nippon*, *ceruus sika*) pochodzi ze Wschodniej Azji. Ró ni si od jelenia europejskiego barw sukni, wielko ci i kształtem poro a. Jele sika jest znacznie mniejszy od jelenia europejskiego, jego suknia w lecie jest kasztanowobr zowa z białymi plamami na bokach i st d du e podobie stwo do daniela. Przez ród grzbietu ci gnie si czarna smuga, a wzdłu niej białe plamy. W zimie suknia jest jednolicie (bez plam) siwoczarna. W jesieni i zimie byki maj grzyw . Kwiat z wierzchu ciemny, do długi (20 cm). Lustro białe, małe, otoczone czarn obwódkiem . Cieli si w czerwcu i wówczas prowadz ce łanie tworz chmar . Sika yj w chmarach według grup wiekowych z tym, e stare byki tworz osobne chmary. Wieniec jelenia sika od trzeciej głowy (4 rok ycia) ma najcz ciejszy kształt ósmaka, rzadziej dziesi taka. Byk wyciera wieniec w ko cu sierpnia lub na pocz tku wrze nia. Scypuła jest bardzo cienka i gładka, a przez to mało widoczna. W okresie rui byk nie zmienia ostoi i jest niemy lub wydaje ostry gwizd (nie ryczy). Ruja trwa od połowy pa dziernika i w listopadzie.

Jaka jest wielko jelenia ?

Jele europejski nizinny. Byk ma wysoko w kł bie -130-150 cm, długo tułowia ok. 140 cm i mas po wypatroszeniu 130-190 kg, wieniec 3,5-8 kg. Długo tyk ok. 90 cm. Łania ma mas 70- 120 kg.

Jele karpacki i mazurski ma wszystkie podane wy ej wielko : cz sto w górnych liczbach, a nawet je przekracza, w szczególno ci je li chodzi o pot g wie ca (6-12 kg) i mas tuszy (130- 230 kg).

Jele sika ma wysoko w barku ok. 80 cm, długo ciała do 170 cm i mas do 60 kg, wieniec 3-5 kg. Od wszystkich tych wymiarów istniej w naturze odchylenia zarówno w dół jak w gór i dlatego stanowi one tylko przybli one okre lenie. W jakich warunkach rodowiskowych yje jele ?

Jelenie bytuj w du ych kompleksach le nych, raczej nie mniejszych ni 1000 ha, o drzewostanie mieszanym li ciasto-iglastym jak i jednolitym iglastym oraz z dost pem do wody. Jele lubi spokój i dlatego ostoj obiera w miejscach, w których nie jest niepokojony przez człowieka. Nie lubi tak e s siedztwa wi kszego stanu sam. Przyzwyczajaj si jednak do hałasów wywołanych przeje d aj cymi traktorami, poci gami lub samochodami, a nawet do huków wybuchów w kamieniołomach lub innych.

Jaki jest tryb ycia jeleni ?

Jelenie w zasadzie yj w chmarach. W zimie i na wiosn łanie oraz młode byki w wieku 1-3 lat tworz chmar , któr prowadzi na er i czuwa nad jej bezpiecze stwem do wiadczona, starsza łania maj ca cielaka, nazywana licówką lub przodownic . W okresie rykowiska na ko cu chmary id łanie bez ciel t, a ostatni idzie byk, i to w pewnej odległo ci od nich. Byki od 4 roku ycia tworz osobne chmary, które prowadzi przewa nie młody byk. Starsze byki chodz z boku takiej chmary lub na jej ko cu, a wychodz c z g stwiny na otwart przestrze , stary byk wychodzi po chwili oczekiwania. W okresie około 6 tygodni przed wycieleniem si (w kwietniu-maju) łanie wysokocielne oddzielaj si od chmary. Po ocieleniu si (w maju - czerwcu) i odchowaniu nieco cielaka, po 3 tygodniach ł cz si dwie - trzy łanie z cielakami w małe chmar .

Na przełomie lipca i sierpnia chmary byków rozpadaj si . Byki czuj c zbli aj cy si okres rui szukaj sobie ostoi i intensywnie zeruj c nabieraj wagi (tzw. byki łojne, kra ne). Z rozpocz cciem rui byki podejmuj cz sto dalekie w drówki w poszukiwaniu łai do miejsc rykowiskowych. Chodz wtedy ze spuszczoneym łbem wietrz c za łaniami, s mało ostro ne. W okresie rykowiska byki gromadz łanie przy sobie, tworz c chmar , któr prowadzi łania i czuwa nad jej bezpiecze stwem. Przy zmianie miejsca zalegania lub erowania chmary na przedzie zawsze idzie łania - licówka, a byk na ko cu, cz sto nawet w pewnej odległo ci za łaniami. Po rykowisku byki (spadłe) odchodz do swoich ostoi, a nawet zaszywaj si w zacisze i tam wypoczywaj nabieraj c sił przez okres 2 miesi cy, potem wracaj do ycia w chmarze byków. Najstarsze byki yj samotnie w ukryciu, w najbardziej odosobnionych ostojach.

W czasie deszczu i rannej rosy jelenie przebywają w drzewinach. Po deszczu wychodzą na polany i łąki. W dni chłodne i wietrzne jelenie przebywają w gęstwinie krzaków lub w młodnikach, aby chronić się przed zimnem i wobec trudno ci rozróżniania trzasków gałęzi powodowanych wiatrem od tych, które znamionują zbliżające się niebezpieczeństwo. W słoneczny dzień pozostają w drzewinach, w kępach podszytu lub trawie na polanie, gdzie mogą wygrzewać się na słońcu. Jelenie chodzą (chodzi) przeważnie pod wiatr. Ma ono kilka ostoi, do których zachodzi w zależności od kierunku wiatru. Porusza się z dużą ostrością i stara się być jak najciszej, dlatego woli być głośniejszymi starodrzewiami niż gęstwinami; ma tam również większą swobodę ruchów ze względu na rozłożystość wiech i może poruszać się bez potrzeby uciekania nimi o gałęzie. Jelenie lubi kępy w błocie lub kałuży (kpielisko, babrzysko), tarza się w nich również na grzbiecie. Babrzysko zarówno dla ochłody jak i dla usunięcia pasożytów skóry. Po kępie wyciera się o pnie drzew (maluje).

Czym żywi się jele ?

Jele jest roślinożerne (przeżuwacz). W lecie żywi się głównie trawami i ziołami, które stanowią 70% jego karmy. Zjada również chętnie młode pędy drzew, zarówno iglastych jak i liściastych, oraz krzewów, grzyby, jagody, a także korę drzew (spalowanie), np. topoli, wierzby, osiki i sosny. Żeruje najczęściej w drzewinach i na polanach leśnych, na rowach różelnych i na zarostach tych drzew. Poza lasem żeruje m.in. na przyległych łąkach i w uprawach polnych (owies, saradela, koniczyna, kartofle). W lipcu bardzo chętnie żeruje w niedojrzałym owsie i w kartofliskach. Żywi się także w tym czasie jagodami i owocami drzew, takimi jak bukiew, ołdziej, kasztany, dzikie jabłka oraz chętnie zjada zwiędłe liście jesionu. W zimie żywi się wrzosem, borówkami, jeżynami, malinami, suchymi trawami, gałązkami drzew, krzewami, a także korą drzew, żeruje również na oziminach. Spalowanie jest wynikiem wzmocnienia zapotrzebowania organizmu na znajdujące się w korze garbniki oraz wapno i fosfor potrzebne na budowę poroży i kości. W okresie dokarmiania jeleni należało wykładać siano, liściarkę z młodych pędów drzew, krzewów liściastych ciętych w połowie lata, paszki z owsa, kukurydzy, zboża oraz karmę soczystą, jak np. buraki pastewne i kiszonki.

Kiedy jele żeruje ?

Jelenie w zasadzie wychodzą na teren otwarte łąki, pola lub polany o zmroku i wracają z nich przed witem do swoich dziennych ostoi, z tym że po drodze często zatrzymują się jeszcze na krótko w drzewinach. Stare byki wychodzą na teren późno, a wracają o zupełnej ciemności. Żerowanie jeleni nie ogranicza się tylko do jednorazowego żerowania, ale trwa ono z przerwami kilkakrotnie. Żerowanie każdego dorazowo trwa po 1/2 do 2 godzin, potem następuje przeżucie i odpoczynek i znowu żerowanie. W lecie jelenie żerują najczęściej w zimie. Niektórzy stwierdzają nawet pewną regularność żerowania w określonych godzinach w lecie i w zimie. Żerowanie dzienne odbywa się w zasadzie w drzewinach leśnych lub w młodnikach, gdzie zwierzę zjada młode pędy drzew i krzewów, a w zimie także spaluje.

Co to jest rykowisko ?

Rygowisko jest to okres godowy jeleni; odbywa się od połowy września do połowy października, z tym że trwa ono intensywnie około 2 tygodni. Czasami nasila się na początku trzeciej dekady września, a czasami na przełomie września i października. W okresie rykowiska byki poszukują rójnych łanów i odwrotnie - rujne łanie, które w tym czasie żyją w chmarach, zwabiają do siebie byki i poddają się jego absolutnej władzy. Byk panujący nad chmarą nazywa się stadnym. On pilnuje, aby żadna z łanów nie odłączyła się od chmary i aby inny byk któregośkolwiek mu nie uprowadził. W związku z tym nic nie pozwala łaniom oddalać się od chmary nawet w czasie żerowania. Byk broni dostępu do chmary innym bykom (chłystom, kibicom) i na każdy sygnał zbliżającego się intruza reaguje odpowiednio głosem straszenia, a następnie wychodzi mu na spotkanie i jeżeli przybysz nie ucieknie przed walką, dochodzi do decydującego spotkania. Walka jest zaartą, w zależności od siły przeciwników. Zwycięzca obejmuje panowanie nad chmarą, obwieszcza to głosem tryumfu, a pokonany musi salwować się ucieczką. W czasie rykowiska rujna łania jest pokrywana kilkakrotnie w niedługich odstępach czasu. W okresie rykowiska byki gromadzą wokół siebie chmarę, której liczebność zależy od siły witalnych byków. Byki w silnym wieku gromadzą przy sobie 6 do 10 łanów, młode i stare znacznie mniej, czasami jedną lub dwie. Starsze byki często w dzień odchodzą od chmary do swojej rykowiskowej ostoi na wypoczynek i nad wieczorem znowu przyłączają się do niej. Chmara na rykowisko i w czasie przechodzenia z jednego miejsca na drugie prowadzi zawsze łania licówką (przodownicą) z cielakiem, dalej idą łanie z cielakami, potem łanie bez cieląt, a na końcu, nawet w pewnej odległości za nimi, idzie byk. Licówka czuwa nad bezpieczeństwem chmary. Intensywność rykowiska zależy od wielu czynników, a m.in. od pogody i spokoju w ostoi zwierzęcej. Najbardziej sprzyja intensywność rykowiska chłodne, a nawet mroźne ranki przy pogodzie bezwietrznej. Wiatr, deszcz i wysoka temperatura osłabiają przebieg rykowiska. Trwa ono w ciszy, byki wtedy tylko z rzadka odzywają się. Po rykowisku łanie pozostają w chmarach, a byki odłączają się od nich i idą do swoich ostoi, gdzie wypoczywają, odzyskują utraconą (nawet do 25%) wagę i po około 2 miesiącach łączą się z chmarą, ale samych byków i to w podobnym wieku.

Co znaczy, że byk jest stadny ?

Byk, który posiada chmarę w okresie rykowiska i pilnuje jej w tym okresie przed dostępem rywali (tzw. chłystów, kibiców), jest bykiem stadnym.

Kiedy następuje rozmnażanie jeleni?

Łania zapłodniona w okresie rykowiska nosi płód przez 34 tygodnie. W maju/czerwcu wydaje jedno, rzadziej dwa cielęta. Cielęta po 8 dniach zaczynają chodzić za matką. Młode mają popielatoczerwone suknie i olśniewające plamy (cietki). Łania karmi cielęta do lutego. Właśnie dlatego nie należy strzelać prowadzących łani, a jeżeli strzał jest konieczny, to zawsze najpierw cielęta, a potem łani. Łania osiąga pełny rozwój fizyczny w drugim roku życia i wtedy bierze już udział w rui. Byk osiąga zdolność rozmnażania w drugim roku życia, ale w rykowisku bierze udział dopiero w trzecim - czwartym roku, na razie jako kibic - chłyst kręcący się w pobliżu byka stadnego i jego chmary. Aktywnie byki uczestniczą w rykowisku dopiero w czwartym - piątym roku życia. Jelenie dożywa 20 lat.

Jak kształtuje się jego poroże?

Jelenie buduje co roku nowe poroże w ciągu około 4 miesięcy. Poroże w okresie wzrostu pokryte jest scypułem, tj. skórą silnie ukrwioną i unerwioną, z wierzchu pokrytą błyszczącym, szarym meszkiem, miękka i podatna na uszkodzenia. Na kształt poroża, jego siłę i pęknięcia mają wpływ hormony przysadki mózgowej i gruczołów płciowych, a ponadto stan zdrowia jelenia, karma i warunki klimatyczne. Poroże jest więc wynikiem wpływów indywidualnych cech biologicznych i środowiska naturalnego. W scypule znajdują się liczne naczynia krwionośne, których ściany widocznie są potem jako długie rowki na powierzchni tyk i odnóg. Kiedy poroże jest całkowicie ukształtowane, naczynia krwionośne przestają funkcjonować, scypułem zaczyna wysychać, a następnie pasmami odrywa się w czasie czochrania poroża o gałęzie i pnie cienkich drzew. Wytarcie poroża następuje w ciągu kilkunastu godzin. Poroże jelenia (wieniec) stanowi dwie tyki z odnogami, które co roku w ostatnich dniach lutego lub w marcu zostają zrzucone (byk w tym czasie nazywany jest gomułem) i w ich miejsce powstają nowe tyki wraz z odnogami. Pierwsze poroże młody byk zrzuca na przełomie kwietnia i maja. Następnie już w marcu, a czasami w ostatnich dniach lutego. Najpierw zrzucają stare byki. Zrzucone obydwo tyki następuje w krótkich odstępach czasu, przeważnie w ciągu 24 godzin. Tyki w miejscu przyrośnięcia do moździerza nad skórą głowy mają szerszy od tyk pasek upierzenia, nazywany różem. Róż nie mają tylko pierwsze poroża. Tyki mają wysokość 80-110 cm i tak samo mniej więcej rozłożone w najszerszym miejscu. Rozchylenie tyk (rozłoga) na bok może mieć różną szerokość. Najbardziej harmonijna jest wówczas, jeżeli jest równa wysokości tyki. Na tykach znajdują się odnogi. Najbliższa głowie nazywa się oczniakiem, następnie nadoczniakiem (nie zawsze występuje) i trzecia od dołu opierakiem. Zdarza się, że jest jeszcze jedna odnoga ponad opierakiem, którą nazywa się wilcz. Powyżej tych odnóg jest rozgałęzione zakończenie tyki, które może mieć kształt dwóch odnóg i wtedy nazywa się widlic, a jeżeli ma co najmniej trzy odnogi, wówczas nazywa się to zakończenie koroną, do której wlicza się również odnogi wilcz. Korona może składać się z wielu odnóg i mieć różny kształt: kielichowy, łopaciasty, palczasty, schodkowy, kotwicowy i widlicowy. Wieniec określa się według ilości odnóg i kształtu zakończenia obu tyk. Za podstawę bierze się liczbę odnóg na tej tyce, która ma ich najwięcej, i liczbę te podwaja się. Jeżeli iloczyn daje np. 8, to wówczas mówi się, że jest to ósmak, jeżeli będzie to liczba 12, to mówi się, że jest to dwunastak, a jeżeli byłoby np. 22, to wówczas wieniec taki określa się dwudwudziestakiem. W wypadku gdy liczba odnóg na obu tykach wieca nie jest jednakowa, mówi się wówczas, że jest on nieregularny, a jeżeli ma tylko na jednej tyce koronę, nazywa się taki wieniec jednostronnie koronny.

Słowniczek

Badyle - o nogach jelenia

Byk - samiec jelenia

Chmara - stado jeleni

Czemchanie - pozbywanie się scypułu

Ciel - młode jelenia

Grandle - zanikowe kły w górnej szczęce byka

Gomółka - byk bez poroża

Flagi - zwisające strzepy zdzieranego scypułu

Kwiat - o ogonie jelenia

Licówka - o łani prowadzącej stado

Lustro - o białej plamie na zadzie jeleni

Łania - samica jelenia

Łalka - o młodej samicy nie prowadzącej jeszcze cielęta

Możdż - kostne zgrubienie na czaszce, z którego wyrasta poroże

Pałowanie - obgryzanie kory drzew

Poroże - wyrastający corocznie kostny twór

Rykowisko - gody jeleni

Skok - wyrostek na porożu jelenia

Scypułem - miękka skórną narośl, odrywająca poroże w trakcie wzrostu

Suknia - sierść jelenia

Wiece - o oczach jelenia

Talerz - inaczej lustro

Tyka - pojedyncza część poroża

Wycieranie poroża - zdzieranie scypułu, kiedy jego rola jest już niepotrzebna